

Ülkər EYVAZOVA

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı*

KLASSİK BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN NƏŞRİ

Məqalədə müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin nəşrə hazırlanması məsələləri tədqiq olunmuşdur. Burada klassik irsin mətni üzərində tekstoloji tədqiqatlar aparılmasının incəliklərindən bəhs edilmiş, klassik bədii əsərlərin nəşrinin xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: mətnşünaslıq, klassik ədəbiyyat, klassik nəşrlərin təsnifatı, klassik irsin redaktəsi.

Əsl sənət əsərləri yaradılma vaxtından nə qədər keçməsmə baxmayaraq öz dəyərini heç vaxt itirmir. Doğrudur, hər bir tarixi mərhələdə dünya ədəbiyyatını zənginləşdirən gözəl əsərlər yaradılır, lakin keçmişin ədəbi şedevrləri ədəbiyyatın hazırda və gələcəkdə intensiv inkişafının rəhni və başlanğıcı sayılır. Belə ki, klassik dəyərlər heç vaxt köhnəlmir, əksinə, cəmiyyətin mənəvi zənginliyini getdikcə daha da artırır.

Hər bir milli ədəbiyyat öz klassikasına malikdir. Nəinki milli, həm də dünya ədəbiyyatı sərəvətinə çevrilmiş ədəbi şedevrləri klassik əsərlər, onları yaradan yazıçıları isə klassiklər adlandırırırlar. Qeyd edək ki, “klassik” termini latınca “classicus” sözündəndir, mənası “ən nümunəvi” deməkdir. Məhdud mənada antik müəlliflər, geniş mənada ümumxalq şöhrəti, nüfuzu qazanmış, mədəniyyət və elm xəzinəsini zənginləşdirən əsərlər yazmış yazıçı, rəssam, musiqiçi, alim və başqaları “klassik” adlanır.

Klassik ədəbi prosesin gözəl bilicisi olan ulu öndər Heydər Əliyev bir ağsaqqal müdrikliyi ilə deyir: “Ədəbiyyat, mədəniyyət... həmişə fədakarlıqdan doğan bir anlayışdır. Ədəbiyyatı, mədəniyyəti, bədii əsərləri, yüksək incəsənət əsərlərini yaradan insanlar həmişə fədakar olurlar. Onlar fitri istedadı ilə bərabər, fədakar olmasalar, böyük sənətkar ola bilməzlər. Siz gənclər bunu bilməlisiniz, amma daha dərinlən bilməlisiniz ki, ən qədim dövrlərdən bizə gəlib çatmış, indi fəxr etdiyimiz ədəbiyyat əsərlərinin – Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Mirzə Fətəli Axundovun, yaxud digərlərinin əsərlərinin heç birisi asanlıqla yaranmayıb. Heç də hamı bilmir ki, bu əsərlərin yaranması üçün onlar nə qədər zəhmət, əziyyət çəkiblər, nə qədər fədakarlıq göstəriblər” [3].

Əməkdar elm xadimi, professor Əziz Mirəhmədovun klassik bədii ədəbiyyata dair fikirləri də bu mənada diqqətəlayiqdir: “Bu ədəbiyyat zülm, əsarət, ictimai ədalətsizlik, işğalçılıq, dini-mövhumat, xurafat əleyhinə, humanist idealların təntənəsi uğrunda, insan şəxsiyyətinin hər cür buxovdan xilas olub qol-qanad açması, ağıl və ilhamın qələbəsi uğrunda mübarizələr şəraitində yaranıb inkişaf etmişdir. Klassik ədəbiyyatın gücü bədii-emosional təsir qüvvəsi bu mübarizələrdə əməkçi, sadə insanların, haqq və ədalətin, işıq və gözəlliyin tərəfini tutmasında idi.

Fəlsəfi və sosioloji, estetik və etik, tənqidi və pedaqoji, dini və mifoloji, fikrin obrazlı vəhdətdə, üzvi sintezdə ifadəsi kimi meydana çıxmış klassik Azərbaycan ədəbiyyatına bütün dünya ensiklopedik mahiyyətli baxır. O, eyni zamanda orta əsrlərin çox mühüm hadisələrini əks etdirən, tarixi şəxsiyyətlər haqqında mötəbər məlumat verən, elə ona görə də böyük elmi-tarixi, elmi-idrak əhəmiyyətli məxəzdir” [4].

Bu xüsusiyyətlərinə görə ki, klassik irsin, klassik yazıçı və şairlərin əsərlərinin toplanmasına, tədqiq edilməsinə, öyrənilməsinə və nəşr edilib yayılmasına müstəsna əhəmiyyət verilir. Klassik bədii əsərlərin nəşrinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar çapa müəlliflərin iştirakı olmadan hazırlanmışına görə bu cəhət redaktorların məsuliyyətini xeyli artırır. Klassik mətnlərin onların nəşrinin mütləq şərti kimi dəqiq bərpasının təmin edilməsi üçün filologiya elmi sahəsində “mətnşünaslıq” adlanan xüsusi elm yaradılmışdır.

Azərbaycanda zəngin xalq yaradıcılığı nümunələrinin və klassiklərin bədii irsinin hazırlanıb nəşr olunmasına XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində daha böyük əhəmiyyət verilmiş, bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində bir çox Azərbaycan ziyalıları xalq yaradıcılığının toplanmasına, klassik irsin tədqiqinə, nəşr olunmasına daha çox maraq göstərmişlər. O dövrdən Xaqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin, M.F.Axundovun, Ə.Nəbatinin, S.Ə.Şirvaninin və başqalarının ədəbi-bədii irsi daha ardıcıl şəkildə öyrənilməyə, kitabları nəşr olunub xalqın ixtiyarına verilməyə başlanmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan bayatıları, aşıq yaradıcılığı, nağıllar və dastanlar toplanıb nəşr olunmuşdur. Bir çox tarixçi və coğrafiyaçıların əsərlərinin əsl və tərcüməsi tənqidi mətnlə çap edilib oxuculara çatdırılmışdır.

Prof. İsmayıl Vəliyevin yazdığı kimi, Esxil və Şekspirin faciələri, Xaqani və Nizaminin əsərləri, Rable və Servantesin romanları, Nəsimi və Füzulinin qəzəlləri, Bayron və Puşkinin poemaları, Dostoyevski və L.Tolstoyun əsərləri, Cavid və Hadinin, S.Vurğun və R.Rzanın əsərləri dünya və Azərbaycan mədəniyyətinin fəxrini təşkil edirlər. Ədəbi şedevrlərin zaman daxilində daim dövr etməsini kitab nəşri təmin edir [6].

Azərbaycan klassik bədii ədəbiyyatının nəşrə hazırlanması zamanı şair və yazıçının həyat və yaradıcılığının elmi əsaslarla dərinlən öyrənilməsi dəqiq tarixi-ədəbi nəticələr çıxarmağa imkan verir. Klassiklərin irsinin tədqiqində uzun illər boyunca ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, dilçilər, tarixçilər, filosoflar, pedaqoqlar, eləcə də bir sıra sənət və peşə sahibləri fəal iştirak etmişlər.

Milli mədəniyyəti zirvələrə ucaldan və dünyada şöhrətləndirən klassik ədəbiyyatın araşdırılması, tədqiqi, öyrənilməsi, nəşrə hazırlanması o qədər incə və məsuliyyətli bir işdir ki, onun yerinə yetirilməsi tədqiqatçılardan xüsusi bilik, bacarıq və səy tələb edir. Klassik şairlərin ərəb və fars dillərində qələmə aldıkları poetik əsərlərin dərin fəlsəfi mənasının pozulmadan, incəliklə Azərbaycan dilinə tərcümə edilib oxucuların ixtiyarına verilməsi araşdırıcıların məsuliyyətini daha da artırır. Klassiklərin əsərlərinin istər texniki, istərsə də bədii tərtibat baxımından xüsusi ustalıqla nəşrə hazırlanması və oxuculara çatdırılması mühüm qayğı və diqqət tələb edən işlərdəndir.

Əlbəttə, buradan heç də belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, bu görkəmli şairlərin həyat və yaradıcılıq yolu incəliklərinə qədər öyrənilmiş, bundan sonra tədqiq ediləcək bir məsələ, bir problem qalmamışdır. Əksinə, klassik şairlərin həyat yoluna və zəngin ədəbi irsinə dərinlən nüfuz etdikcə, onların yaradıcılıqları ətrafında tədqiqat və axtarışlar genişləndikcə, öyrənilməmiş problemlər daha bariz, daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov yazır ki, "xüsusən yetmişinci illərdən başlayaraq ədəbiyyat, elm, incəsənət, mədəniyyət məsələlərinə Azərbaycan dövlətinin göstərdiyi müstəsna diqqət və qayğının parlaq ifadəsi olan böyük mədəni tədbirlər həyata keçirilmişdir. Onu demək kifayətdir ki, yalnız 1981-ci ildə Nizaminin 840 illiyi, Nəsrəddin Tusinin 780 illiyi, Aşıq Alının 180 illiyi, Abdulla Şaiqin 100 illiyi geniş şəkildə qeyd olunmuş, 1982-ci ildə Hüseyn Cavidin 100 illiyini hazırlayıb keçirmək üçün müfəssəl tədbirlər planı işlənib təsdiq edilmişdir... Klassik ədəbiyyatımızın və Nizami, Xaqani, Nəsimi, Vaqif, Mirzə Fətəli, Sabir kimi nümayəndələrinin yaradıcılığı diqqətlə öyrənilir, əsərlərinin yeni çapları hazırlanır" [4].

Beləliklə, Azərbaycanda ədəbi-bədii irsin, o cümlədən klassiklərin əsərlərinin toplanması, öyrənilməsi, tədqiqi və nəşri sahəsində müəyyən təcrübə toplanılmışdır. Elmi idarə və müəssisələrdə tədqiqat işləri aparılmaqla yanaşı, müxtəlif yollarla klassik irsin yayılması və təbliği də daim diqqət mərkəzində dayanmışdır.

Klassiklərin əsərlərinin nəşri XX əsrin 20-ci illərindən, yəni Sovet hakimiyyəti dövründə kitab qrafikasının tərəqqisindən sonra artmağa başlamışdır. Xüsusilə 1930-cu illərdən başlayaraq əvvəlcə klassiklərimizin əsərlərindən müəyyən hissələr tərcümə olunaraq nəşr edilmiş, sonralar isə görkəmli sənətkarlar tərəfindən bütöv əsərlər tərcümə olunaraq o dövrün

poliqrifiya sənayesinə uyğun səviyyədə nəşr edilmişdir. Bu irsin daha geniş şəkildə öyrənilməsi isə 1960-1970-ci illərdə həyata keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövrünün totalitar siyasətinə baxmayaraq, kitab nəşrinə mühüm qayğı göstərilirdi. Nəşriyyatlara nəzarət edən, onların işini tənzimləyən xüsusi idarəetmə orqanları yaradılmışdı və klassik ədəbiyyatın nəşrində həmin orqanlar da müəyyən iş görmüşdülər.

1925-1932-ci illərdə Sovet dövləti tərəfindən mətnşünaslığa dair müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdur. Həmin qərarlara əsasən klassik mətnlərin tədqiqi və nəşri üçün müvafiq iş yerləri və vəsait ayrılmışdır. Bu işlə o dövrün görkəmli şəxsiyyətləri və mətnşünasları olan Salman Mümtaz, F.Ağazadə, V.Xulufu, S.Hüseyn, H.Səmədzadə, Ə.Müznib, H.Zeynallı, H.Araslı, V.Bertels, M.Əlizadə və başqaları fəal məşğul olurdular. Təkcə Salman Mümtazın səyi ilə 15 il ərzində 20-dən artıq kitab nəşr olunmuşdu. Bu kitablarda ədəbi irsi heç vaxt nəşr olunmamış müəlliflərin əsərləri, ədəbi-tarixi məlumat verən müqəddimə və izahlar, avtoqrafların faksimil səhifələri, lüğətlər və s. öz əksini tapmışdır.

1940-50-ci illərdə Azərbaycan mətnşünaslığı qarşısında böyük problemlər dururdu. Onlardan ən əsası atribusiya və atateza məsələləri idi. Həmin məsələlərin mahiyyəti bunlardan ibarətdir:

- Klassiklərin külliyyatına daxil olan əsərlərin həqiqətən də onlara aid olduğunun faktlarla əsaslandırılması;
- Klassiklərin əsərlərinin sonradan artırılmış lüzumsuz əlavələrdən təmizlənməsi;
- Əvvəllər yaddan çıxıb kənarda qalan, avtoqrafı əldə edilməyən, yaxud səhv olaraq başqasına aid edilən əsərin həqiqi müəllifinə qaytarılması;
- Klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması;
- Başqa dillərdə olan əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi;
- Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinə aid olan ədəbi abidələrin hansı kitabxanalarda saxlanıldığına aydınlaşdırılması;
- Dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, muzeylərində saxlanılan Azərbaycan ədəbi abidələrinin fotofaksimelələrinin, nüsxələrinin əldə edilməsi;
- Klassik mətnlərin üzünün köçürülmə tarixinin müəyyənləşdirilməsi;
- Mətnlərin atribusiyasının aparılması (yəni əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi), yazılma tarixinin müəyyənləşdirilməsi;
- Mətnlərdə işlənən arxaik sözlərin müəyyənləşdirilməsi, toponimlərin dəqiqləşdirilməsi;
- Mətnlərin dil, üslub qaydalarının, hansı xətlə yazılmasının, poleoqrafiyasının müəyyənləşdirilməsi və s.

Prof. İ.Vəliyev yazır ki, müasir müəlliflərin əsərlərinin nəşri ilə müqayisədə klassiklərin ədəbi irsinin çapa hazırlanmasında müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Çağdaşımız olan müəlliflə birgə oturub onun əsərlərinin

üzərində işləmək, ortaya çıxan məsələləri onunla məsləhətləşib dəyişdirmək, dəqiqləşdirmək mümkündür. Klassik əsərin müəllifi isə aramızda olmadığına görə, bu işi onun əsərini nəşrə hazırlayan tərtibçilərlə aparmaq məcburiyyətindəyik. Tərtibçinin özünün də klassikin əsərində dəyişiklik etməyə haqqı çatmır. O, yalnız ayrı-ayrı əlyazmalara göz yetirməli olur, bu sahədə elmi araşdırma işi aparır, alimlərin əsərlərinə istinad edərək müəyyən nəticələr çıxarır, məndə lazımı bərpa işləri görür [6].

Klassiklərin əsərlərinin nəşrində mürəkkəbliklər daha çox mətnin mənbələrinin tədqiqi, əsərlərin yazılma və nəşr tarixləri, əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Mətnin bəzən bir, bəzən də iki və daha artıq nüsxə əsasında tədqiqi, əsas mətnin seçilməsi, nümunəvi mətnin müəyyənləşdirilməsi klassik əsərlərin nəşrə hazırlanmasında əsas tekstoloji problemlərdəndir. Tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş əsərin hər şeydən öncə, imkan daxilində yazılma tarixi, eləcə də onun redaksiyalarının və ayrı-ayrı yüzilliklərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələrinin tarixi müəyyənləşdirilir. Bu cür problemlər yalnız orta əsr klassiklərinin əsərlərinin nəşri zamanı deyil, hətta XIX və XX əsr klassiklərinin əsərlərinin nəşrə hazırlanması zamanı da meydana çıxır. Mətnin atribusiyası, yəni əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi klassik əsərlərin nəşrində çətinlik yaradan əsas amillərdən biridir.

Əsərin mətnləri üzərində tekstoloji tədqiqatlar aparılarkən əsas mətnin seçilməsində dilçi onun dilinə, tarixçi məzmununa, ədəbiyyatçı isə stilinə və məzmununa daha çox diqqət yetirməli olur. Mətnşünasın ən böyük məharəti də ondadır ki, əsərin əlyazma nüsxələri, redaksiyaları, variantları və nüsxə fərqləri arasında duran konkret şəxsləri görüb onu müəyyənləşdirsin. Bu, onun nəinki mətn üzərində apardığı araşdırmalara və əsərin mətninin tarixinin öyrənilməsinə, əsas mətnin seçilməsinə də müsbət təsir göstərir.

Mətnşünas apardığı elmi-tekstoloji araşdırmalar nəticəsində tərtib etdiyi tənqidi mətnlə bu və ya başqa bir klassikin yaratmış olduğu, birdəfəlik müəllif iradəsinə yaxın nüsxəni hazırlamış olur. Bu da həmin əsərin bütün kütləvi nəşrləri üçün əsas götürülür, çünki onun hər bir kütləvi nəşri üçün yenidən tənqidi mətn hazırlamaq mümkünsüzdür.

Mətnşünasın hazırladığı elmi-tənqidi mətn ("nümunəvi mətn") mümkün qədər müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlanmalı və bütün kütləvi nəşrlər üçün əsas götürülməlidir. Nümunəvi mətnin hazırlanması üçün iki əsas məsələ həll edilməlidir: 1) Əsas məndə olan təhriflərin üzə çıxarılması; 2) Əsas məndə üzə çıxarılmış təhriflərin islah edilməsi.

Belə aydın olur ki, istənilən klassik abidə üçün hazırlanan nümunəvi mətn hərtərəfli, geniş elmi-tekstoloji elmi araşdırmalara söykənməlidir [5].

Klassik ədəbiyyatın nəşrə hazırlanması və çap olunması prosesində bir sıra digər mürəkkəbliklər də vardır. Belə ki, klassik əsərlərdə çətin anlaşılan

cümlələrə, ifadələrə, sözlərə, tarixinin müəyyənləşdirilməsi zəruri olan hadisələrə rast gəlinir. Digər tərəfdən tarixi şəxsiyyətlər, elm adamları ilə bağlı çoxsaylı tarixi hadisələr də klassik əsərlərdə özünə yer tapır. Belə əhəmiyyətli məsələlərin izahı, şərhli klassik əsərlərin nəşrə hazırlanması zamanı zərurətə çevrilir. Buna görə də çağdaş əsərlərdən fərqli olaraq klassik əsərlərin nəşrində çoxlu araşdırmalara ehtiyac duyulur [6].

Hazırda maraqla oxuduğumuz klassik irsin nəşrə hazırlanması zamanı görülən işlər olduqca diqqətəlayiqdir. Müasir dövrdə klassik irsin nəşri vəziyyətinə nəzər saldıqda aydın olur ki, nəşr olunan əsərlərdə olan bir sıra qüsurların aradan qaldırılmasına çalışılmış, əsərin məzmununun təhriflərə yol verilmədən qorunub saxlanılmasına səy göstərilmişdir. Lakin bu nəşrlər mükəmməl nəşr səviyyəsinə gəlib çatmır. Belə ki, istər kitabın bədii və texniki tərbibatında, istərsə də məzmununda səhvlər özünü göstərir.

Uzun illər ərzində xalqımızın bədii irsinin toplanması və nəşri sahəsində xeyli təcrübə qazanılmış, nəşriyyatlarda çağdaş oxucuların tələblərinə cavab verən kitablar nəşr edilmişdir. Elmi-tədqiqat müəssisələrində, ali məktəblərdə araşdırmalar aparılmaqla, qəzet və jurnal redaksiyalarında klassik irsin yayımlanmasına geniş yer verilməklə yanaşı, onların öyrənilməsi işi də gündən-günə genişlənir. Respublikamızda təcrübəli mətnşünaslar yetişdiyinə görə, bədii sərvətlərimizin nəşrində tekstoloji baxımdan da müsbət dönüş yaranmışdır.

Beləliklə, klassik müəlliflərin əsərləri nəşrə hazırlanması çox mürəkkəb tədqiqat yolundan keçir. Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçılarının yubileyləri ilə bağlı kitabların akademik və kütləvi nəşrlərini hazırlamaq təşəbbüsləri və bu yolda atılan başqa addımlar yeni elmi mənbələrin araşdırılmasına səbəb olur, bu sahədəki nöqsanları da üzə çıxararaq onların aradan qaldırılması üçün bütün qüvvələri səfərbər edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan K. Şəxsiyyətin formalaşmasında Nizami Gəncəvi irsinin rolu // *Kitabxanasınlıq və bibliografiya: Elmi-nəzəri və tərbiyəvi jurnal*, 1998, №2 (3), s.36-44.
2. Cəfərova L. Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin nəşri məsələləri (1970-1985-ci illər) // *Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: Elmi-nəzəri və tərbiyəvi jurnal*, №3, 2008, s. 69.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 245 s.
4. Mirəhmədov Ə. *Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar (XIX-XX əsrlər)*. – Bakı: Maarif, 1983, 363 s.
5. Şərifli K. *Mətnşünaslığın əsasları*. – Bakı: Nurlan, 2003, 308 s.
6. Vəliyev İ. *Ədəbi-bədii və uşaq kitablarının redaktəsi*. – Bakı, 2002, 200 s.

Ulker Eyvazova

Publishing of classical fiction

Summary

The paper investigated the preparations for the publication of the classics of Azerbaijan literature in the modern period. Here as well the subtleties of textual research on the texts of classic works of literature were discussed, the characteristics of the classic editions of literary works.

Keywords: *textual, classical literature, classification of classical editions, editing classical heritage.*

Улькер Эйвазова

Издание классической художественной литературы

Резюме

В статье были исследованы вопросы подготовки к изданию произведений классиков Азербайджанской литературы в современный период. Здесь так же были обсуждены тонкости текстологических исследований над текстов классического наследия, определены характеристики издания классических литературных произведений.

Ключевые слова: *текстология, классическая литература, классификация классических изданий, редактирование классического наследия.*

Rəyçilər: *dos. K.İ.Aslan, dos. N.M.Mehrəliyeva*